

BAUMANN TÍMEA

„Maradjon emléközet?”

Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében

Ez az írás kísérlet annak bemutatására, hogy miként őrzi emlékezetében a horvátországi magyarság egy közössége a kilencvenes évek délszláv háborúját. Milyen stratégiák mentén igyekeznek e magyar identitással rendelkező közösség emlékezni, illetve felejtetni? Létrejön-e a kollektív emlékezet a háborúról vagy csak az egyéni emlékezet terében jelenik meg?

Kérdéseim megválaszolásához a kopácsi magyarok körében készítettem életútinterjúkat, illetve részleges életútinterjúkat. Négy kopácsi asszony elbeszélését szeretném bemutatni, akik életük részeként emlékeztek a délszláv háború időszakára. Mivel interjúimat nőkkal készítettem, a délszláv háború narrativizálásának egy sajátos, női aspektusa is megjelenik. A nőnek a háborúban új stratégiákat kell kialakítani a túlélésre és a család összetartására. Ezt beszélik el az interjúalanyok. Történetük középpontjában az állapotok (családi és közösségi) és az állapotokat befolyásoló történetek állnak, kevésbé jelennek meg az aktív tettek. A történetek az otthon szemszögéből szólnak, a férfiak háborús szerepe kevésbé jelenítődik meg, ha mégis, akkor a nők féltésének perspektívájából.

A vizsgált etnikai táj: Kopács

Horvátország területén őshonos nemzeti kisebbségként három területen élnek magyarok: a Drávaszögben, Kelet-Szlavóniában és Nyugat-Szerémségben. A két utóbbi terület már szórvány-vidéknek tekinthető, míg a Drávaszögben ma is vannak többségében magyarok által

lakott települések. Horvátország területén a 2001. évi népszámlálás szerint 16.595 magyar él, ez az összlakosság 0,47%-át teszi ki.¹

A mai Szlavónia területén húzódtott a 17–18. században kialakított Határőrvidék (Vojna Krajina), ahova akkor Koszovóból menekült szerbeket fogadtak fel katonai szolgálatra.² A szerbek később a Drávaszögbe is betelepültek, kisebb számban magyartöbbségű falvakban is éltek/élnek. A Drávaszög multietnikus, multikulturális területnek tekinthető, ahol a korábban elzártan élő magyar közösségek a legutóbbi évtizedekben mind a horvátokkal, mind a szerbekkel, mind a romákkal együttélési stratégiákat kellett kialakítsanak.

Kopács (Kopacevo) a Drávaszögben, a Duna és a Dráva összefolyásánál, Eszéktől csupán néhány kilométerre található. A falu horvát és magyar falvakkal egyaránt határolt, de magyar lakossága egészen az 1960-as évekig zárt, elszigetelt társadalmi struktúrát alkotott, melyben megőrizték ősi szokásaikat is.³ Ennek oka a falu jellegzetes környezetét alkotó lápvidék, Dráva-holtág, ahogy a kopácsiak nevezik: „a rét”, mely a falu lakóinak életmódját meghatározta. Az itt élő magyarok fő kereseti forrása a halászat volt, és e tevékenység köré szerveződött/szerveződik sajátos lokális kultúrájuk, hagyományuk, sőt még szókincsük egy része is.

Ezt a szokásrendszert és önmagát fenntartó zárt társadalmat bontotta meg egy hatvanas évek közepén tett intézkedés: a kopácsi rét a bellyei mezőgazdasági kombinát kezelése alá vonása, majd később természetvédelmi területté való nyilvánítása. A kopácsi halászokat kitiltották a korábban általuk fenntartott és gondozott területről. A kopácsiakat ezzel nem csak legfőbb kereseti forrásuktól, hanem kultúrájuk központi tárgyától is megfosztották. Ez az intézkedés a kopácsi magyarok identitásvállalását, a következő generációk magyarságtudatát is befolyásolta, hiszen egy zárt, lokális társadalmat bontott meg, amelynek lakosai – főként a fiatalok – ettől kezdve a szomszédos településeken és leginkább Eszéken igyekeztek munkát találni. Ennek következtében megnőtt számukra a befolyása és státusa a horvát nyelvnek és az esélye a vegyes házasságoknak. A halászat megszűnésével a kertészet vált a domináns pénzkereseti forrássá.

¹ 2006. évi jelentés a horvátországi magyarság helyzetéről (2006). Határon Túli Magyarok Hivatala, Budapest. 2006. www.htmh.hu (2006. május 2.)

² Arday Lajos: A horvátországi magyarok története. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1994. 9–34., itt: 10.

³ Lábadi Károly: *Kopács, a víz melletti falu*. Budapest, 1994. 16.

A kopácsiak az eszéki piacon értékesítik zöldségeiket, gyümölcsüket, ám a multinacionális cégek horvátországi megjelenése óta ez a tevékenység sem biztosítja a korábbi jólétet, a mai fiataloknak újabb megélhetési stratégiát kell találniuk.

Az 1991-es népszámlálás szerint Kopácson 805 fő élt, ebből 610 magyar, 118 horvát, 32 szerb, 10 német és 35 egyéb nemzetiségű. Kopács 1991. szeptemberétől 1995. novemberéig a Krajainai Szerb Köztársaság fennhatósága alatt állt. A délszláv háború kitörését követően a lakosság fele elmenekült a településről. A menekültek egy része a háború után visszatért, Kopács lakossága így a 2001-es népszámlálás szerint 608 fő. A lakosok 90%-a továbbra is magyar nemzetiségű, de a vegyes házasságokkal egyre több horvát fiatal kerül a faluba. A már a háború előtt is Kopácson élő szerb családok egy része megmaradt, mások Szerbiába menekültek a megtorlások elől.⁴

A horvátországi magyarok és a délszláv háború – a háborúról szóló diskurzusban

A történelem felfogható egy foucault-i értelemben vett diskurzusként, mely intézményesíti, hogy mit tekintünk (tekinthetünk) igaznak, és mit hamisnak.⁵ A történelem egyben olyan elbeszélés is, amely a kommunikatív emlékezet elbeszéléseiből építkezik, de ugyanakkor kritikát is megfogalmaz, és lezártnak tekinti a múltat, eltávolítja a jelentől – szemben az emlékezés összekötő jellegével.⁶

A horvátországi magyarok helyzete a háborúban nem egy domináns diskurzus a történetben – elsősorban magyarországi és horvátországi magyar írásokban jelenik meg. Az alkalmazott narratíva pedig ezekben az leírásokban a menekülés, a menekültlét és a szenvedés narratívája. A horvátországi magyarok által lakott Drávaszögben, Kelet-Szlavóniában és Nyugat-Szerémségben 1991 és 1998 történt eseményeket a délszláv háborút tárgyaló írásokban elsősorban a vukovári, a vinkovci és az eszéki

⁴ 2006. évi jelentés a horvátországi magyarság helyzetéről (2006). Határon Túli Magyarok Hivatala, Budapest. 2006. www.htmh.hu (2006. május 2.)

⁵ Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft, 1998. 50–74.

⁶ Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta–N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat, 1999. 51–68., itt: 58.

ostrommal kapcsolatban tárgyalják, nem a horvátországi magyarokat érintő események szempontjából.⁷ A horvátországi magyarok szempontját figyelembe vevő, kizárólag magyarországi szerzők nagyobb hangsúlyt fektetnek a két területen fekvő magyar lakosságú falvak – elsősorban az elnéptelenedett Kórógy és szétlőtt Szentlászló – sorsára, de főként a magyar származású menekülteket veszik számba.⁸ A délszláv háború eseményeit horvátországi magyar szempontból Mák Ferenc és Vékás János foglalta kronológiába a Teleki László Intézet A kisebbségek régi és új szerveződései kutatási programjának keretében.⁹

A történészek által még kevésbé feltárt diskurzív történet (magyarok a délszláv háborúban) elsősorban az élő emlékezők elbeszéléseiből tud felépülni. Az élettörténetbe ágyazódott narratíva, a kommunikatív emlékezet stratégiái és a traumatizált emlékek azonban átalakítják az események időrendjét, ok-okozati összefüggésbe hozzák őket, az egyéni élet történéseiben oldják fel őket. Tehát egy elbeszélői narratívát konstruálnak, melyben az emlékezők értelmezési keretet kínálnak az eseményekhez. Kérdés, hogy az egyéni, kommunikatív emlékezet által kínált értelmezési keret mennyiben válhat a kollektív emlékezet narratív sémájává, és ez a séma mennyiben épülhet bele a délszláv háborúról szóló diskurzusba. Egyelőre csak az egyéni emlékezet szintjén tapasztalhatjuk meg ezt a sajátos, etnikai hovatartozásból fakadó értelmezést, és amint látni fogjuk, meg ez sem alkot összetartó narratív sémát.

⁷ Például a következő írások: Silber, Laura–Little, Allan: *Jugoszlávia halála*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996.; Weithmann, Michael W.: *Krisenherd Balkan: Ursprünge und Hintergründe des aktuellen Konflikts*. München, Wilhelm Heyne Verlag, 1992.; Mesic, Stjepan: *Jugoszlávia nincs többé*. Budapest, Helikon, 2003.; Soksevits Dénes: *A délszláv háború*. Budapest, Calibra Kiadó, 1997.; Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia: a délszláv állam története*. Budapest, Aula Kiadó, 1999.

⁸ Például a következő írások: Arday Lajos: *A horvátországi magyarok története*. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1994. 9–34.; Sebők László: *A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében*. Uo. 135–159.; Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.; Faragó Ferenc: *Magyarnak megmaradni Horvátországban*. In: Maróti István–Székely András Bertalan (szerk.): *„A nyelv ma néktek végső menedéketek...” Anyanyelvápolók Szövetsége*. 78–89.; Baráth Árpád: *Magyarok a világban: A horvátországi magyarság veszteségei a délszláv háborúban 1991–1996*. In: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Pécs, 2001. 127–138.

⁹ Mák Ferenc–Vékás János: *A horvátországi magyarság történeti kronológiája*. 1991–2004. www.htmh.hu (2006. május 2.)

Emlékek a délszláv háborúról négy női elbeszélésben

A továbbiakban négy női emlékezővel készített interjút elemzek abból a szempontból, miként jelenik meg élettörténetükben, és hogyan beszélnek el a délszláv háború időszakát (1991–1998), valamint miként illesztik bele a háborús emlékeket élettörténetükbe.

A vizsgálatban a *narratív biográfiai elemzés* módszerét alkalmaztam, melynek „célja megélt és elbeszélt élettörténet viszonyának megértése az interjúban megjelenő életesemények, illetve az interjú, mint szöveg adta *Gestalt* összevetése révén”.¹⁰ Az elemzés egyrészt az egyéni, kommunikatív emlékezet által előhívott narratíva egészét, struktúráját, az élettörténethez való viszonyát és az emlékezés és felejtés stratégiáit mutatja ki, másrészt a négy interjúban közös, visszatérő szekvenciákat értelmezi.

1. Az emlékező nők rövid biográfiája¹¹

Az emlékezők közül Ilonkával készült teljes biográfiai interjú, melynek kiemelt részét képezte a háborús időszak elbeszélése. Ilonka az interjú alatt maga irányította az elbeszélés menetét, az, hogy a háború vált benne a domináns elbeszéléssé, szintén önálló döntése, narratív sémája volt, nem a kérdező kérésére történt. Ilonka egy 47 éves, magyar származású asszony, aki gyermekkorától kezdve egész életét Kopácson töltötte. Szüleitől a hagyományos kopácsi életmódot és társadalmi nemen alapuló munkamegosztást örökölte mintaként: apja halász volt a kopácsi rét nemzeti parkká nyilvánításáig, édesanyja pedig a ház körüli munkákat végző parasztasszony. Ilonka életvitelében az édesanyjától örökölt női mintát vitte tovább – bár varrónőnek tanult, sosem dolgozott szakmájában, helyette a faluban maradt, és 18 évesen férjhez ment. A hagyományos kopácsi családmodellnek megfelelően férje szüleinek házához költözött, életmódját a férfi családjához igazította, akik kertészkedéssel foglalkoztak. Két leánya és egy fia született. A délszláv háború kitörése után Ilonka nem volt hajlandó elhagyni faluját, így az ő döntése alapján

¹⁰ Kovács Éva: Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Módszertani jegyzet. Regio Könyvek. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2007. 375–398.

¹¹ Az elbeszélők személyiségi jogait figyelembe véve, valamint mivel élettörténetükben olyan sok tragikus esemény jelenik meg, fontosnak tartottam nevük titokban tartását. Ezért fiktív keresztnévvel nevezem meg őket.

az egész család Kopácson maradt. Ez később nagy büntudatot okozott neki. A fokozott felelősségérzet miatt Ilonka a háború alatt férfiass szerepet ölt magára: a család, elsősorban a gyerekek védelmezését tekintti fő feladatának. Ebben a szerepkörben nagyon erősnek mutatkozik, a háború után azonban depresszióba esik. A betegség tünetei a mai napig újból és újból jelentkeznek nála. Gyermekai közben felnőttek, már csak fia él velük. Ilonka jelenlegi élettevékenysége az unokák nevelésében (ő vigyáz rájuk egész nap, valamikor éjszaka is) és a ház körüli munkában merül ki, miközben nagyon magányosnak érzi magát.

Következő három interjúalanyom csak azt az időszakot narrativizálja az életéből, amely a háború idejére esik, de a narratív struktúrából kifolyólag többször visszatekintenek a régebbi múltba is, illetve összevetik az eseményeket saját jelenükkel.

Margit néni 1931-ben született Kopácson magyar családban. 10 évesen megélte a baranyai háromszög visszacsatolását Magyarországhoz, majd a második világháború háborús eseményeit. Édesapja halász, édesanyja parasztasszony volt. Margit néni is ezt a mintát követte, fiatalon férjhez ment, két lánya született. A kopácsi rét nemzeti parkká alakítása után kertészkedéssel kezdtek el foglalkozni. Egyik lánya már nem a hagyományos mintát követte: értelmiségi férje költözött oda hozzájuk, a szülői házhoz. Margit néninek két fiú unokája van, akiket a háború időszakában Magyarországra, Pécsre menekítettek, és ott végezték el a középiskolát. Idősebbik unokája néhány évig Németországban élt, majd feleségével Magyarországon telepedett le, kereskedőként. Fiatalabb unokája, aki jobban ragaszkodott szülőfalujához, a háború után visszatért oda.

Zsuzsi néni szintén halász családba született Kopácson. Ő sem tért el a kopácsi társadalom diktálta hagyománytól, hamar férjhez ment, viszont nem kopácsi, hanem várdaróci magyar férfihoz, akivel hamarosan saját házat építettek a faluban. Zsuzsi néni kertészettel foglalkozott, az eszéki piacon árult már a háború előtt is. Nyugdíja kiegészítéseként ma is űzi ezt a tevékenységet, bár ez már nem biztosít olyan jólétet, mint azelőtt. Zsuzsi néni férje kamionsofőrként, majd a háború alatt a Belyei Mezőgazdasági Kombinátnál sofőrként dolgozott, 2003-ban hunyt el. Zsuzsi néninek egy fia és egy lánya van. Mindkét gyermeke Eszéken tartózkodott a háború idején. Fia a horvát titkosszolgálatnál, lánya a horvát rendőrségen dolgozott. Ezért Zsuzsi néniék a szerb megszállók számára különösen „veszélyesnek” bizonyultak. Az asszony gyermekei életéért is állandóan aggódott.

Fia a háború után visszaköltözött Kopácsra szintén falubeli feleségével, két gyermeket nevelnek. Lánya egy eszéki horvát férfihoz ment férjhez, akitől egy kislánya született, majd később elvált. Ma is Eszéken él, lánya az eszéki Magyar Oktatási Központba jár iskolába. Zsuzsi néni a háború alatt különösen nagy trauma érte: öccsét a „kopácsi pogrom napján” (1991. február 15.) szerb katonák az egész család szemé láttára meggyilkolták. Zsuzsi néninek is végig kellett néznie a gyilkosságot.

Anna élettörténete több szempontból különbözik az előző három elbeszélőtől. Először is itt nem egy paraszti, gazdálkodó, hanem egy értelmiségi életformát ismerhetünk meg. Anna könyvtárosként dolgozott Kopácson a háború előtt, férje kamionsofőr volt, a háború után nyugdíjazták. Mindkét leánya Magyarországon végzett egyetemet, magyar szakos diplomával rendelkeznek. Idősebbik leánya férjhez ment, Pécssett él. Másodszor pedig Anna 1991. augusztus végén családjával együtt Magyarországra menekült. Siklói rokonaiknál éltek a háború alatt. 2002-ben költöztek vissza Kopácsra férjével és kisebbik lányával. Ismét könyvtárosként dolgozott, de a könyvtár nagy része megsemmisült a háborúban. Anna 2006 decemberében elhunyt.

2. Az emlékezés narratív struktúrája

Az önéletrajzi emlékek mindig elbeszéléseken keresztül szólalnak meg. Ennek az elbeszélésnek a témája az Én, és amint az identitás koherenciára törekszik, úgy az Én elbeszélése is összefüggő szöveget alkot. Az elbeszélő – miközben valós élményekre emlékezik, létrehozza saját élettörténetét, úgy hogy bizonyos motívumokat kiemel emlékei közül, és azokat hangsúlyossá teszi. Az emlékező életútját a jelenhez viszonyítva alakítja át elbeszélésében, miközben nemcsak a társas, kulturális és történeti kereteknek, de a vele szemben ülő Másiknak is igyekszik megfelelni.

A teljes élettörténetben, melyet Ilonka mesél el, az elbeszélő narratíva sajátos struktúráját és időkezelését figyelhetjük meg. Ilonka a gyermekkori élményből kiindulva, annak a jelenrel történő összehasonlítása után a gyerekkor emlékeit idézi fel, folyamatosan reflektálva a jelenre. Ezt követi (még a kronologikus sorrendet betartva) a házasság és a kertészeti munka témája, majd időben visszalép az iskolák felsorolása végett, és ezen a ponton beszéli el, hogyan alakult úgy az élete, hogy háziasszonnyá

vált. Az elbeszélésben a háború említéséig a szövegszekvencia-típusok¹² közül a *leírás*, a *tudósítás* és az *epikus elbeszélés* dominál. A háború az elbeszélés narratívájába szervesen kapcsolódik: a statikus, főként leírásokból álló történetrészt zárja le. A háború előtti időszakról majdnem idilli leírásokban beszél, néhány anekdotikus történettel kiegészítve azokat. A háború viszont az általa nagyon pozitívan értékelt életmenet helyett egy új folyamatot indít el.

„Akkor együtt az egyik gyerek, akkor mellette kertészkedtünk, akkor együtt a másik gyerek, a harmadik gyerek. És akkor mire kicsikét megnőttek volna, hogy jobb lett volna, akkor együtt a háború.”

A háború időszakáról történő beszédben sűrűbbek a *történetek* és a *magyarázatok*, statikus leírást alig alkalmaz. Az elbeszélés középső szakasza a háborús időszakot bontja ki a történetek segítségével, majd az utolsó harmadban reflektál újból a jelenre. Ebben a szakaszban egy időben történő előre-hátra váltást tapasztalhatunk: hol a jelen leírása és a háborús emlékek, hol a gyermekkorból az emlékezet által megőrzött történetek és a háborús emlékek között vált az elbeszélés – ami mindig visszatér, az a reflektálás a háborúra.

Példa egy gyerekkori emlék és egy háborús emlék közti váltásra:

„Mert a nagyanyám is mesélte, hogy az ő lányát is, amikor volt a háború, akkor öregasszonynak kendőbe öltöztette. Úgy átbújtatták. És mondták neki, hogy: Ná, mأمuská, ná, mأمuská. Így a fülemben van, ahogy mesélte. Mert én meg azt mondtam, csak a gyerekeket ne bántsák. Mindezt csinálhatnak, csak a gyerekeket ne bántsák.”

Élete jelenének narrativizálásakor ismét visszatér a leírások és tudósítások túlsúlya. Az elbeszélés zárásaként is egy háborús történetet mesél el nagyon részletesen: lánya vakbélműtétének körülményeit a zombori hadikórházban. E történet után egy hirtelen összeggzéssel le is zárja az interjút, amelyben egy ősi formulát alkalmaz: az isteni gondviselésbe vetett hitét fejezi ki.

¹² A szövegszekvencia-típusok meghatározását lásd: Kovács Éva i. m.

„És megint látod, hogy Isten velünk van, mert tényleg kaphatott volna vérmérgezést. [...] És hála Istennek... És annyi minden ilyenek... Azért mégse nem véletlen, mégis van valaki velünk, aki vigyázz rám. Úgy-hogy ez is volt, úgyhogy nagyon minden összejött.”

A többi interjú esetében a kérdező kérése az volt, hogy az elbeszélő élettörténetének a délszláv háború időszakára eső szeletét mesélje el. Ennek megfelelően az interjúk szerkezetét is erre az életszakaszra vetítve vizsgálhatjuk.

Margit néni elbeszélése a narratíva teljes hiányát mutatja – sem meghatározó motívumok, sem kronológiai összefüggések nem emelhetők ki szövegéből. A második világháborús történetből kiindulva kezd el beszélni a délszláv háborúról, de nem tud önálló narratívát kiépíteni – minduntalan a kérdező kérdéseire vár, ezekre támaszkodva emlékezik. Elbeszélésében uralkodnak a *tudósítások* és *magyarázatok*, csak az interjú vége felé kezd a történetek száma nőni, de nem válnak akkor sem dominánssá.

Példa tudósításra – ez az emlék nem történetként mesélődik el:

„Hát, nem, mi nem kaptunk. Annak ellenére, hogy itt a szomszéd... Na, ezek itt elmentek, és akkor itt volt a katonaság állandóan. Sokan: 100-an, 150-en is, mert nagy ház. Ez volt a kaszárnya. Hát, ezt eléggé... szétverték. Itten, ott van az a híd, ott egy ház, az kapott találatot. Szóval mi itt nem. Mi megmaradtunk épségben.”

Margit néni inkább értékeli és magyarázza a háborút, az emlékeket kevésbé tárja elénk történetekben. A pozitív emlékként élő 1941-es Magyarországhoz visszacsatolás ezzel szemben narratív struktúrával rendelkező történetként mesélődik el.

„Jaj... Virágokat dobáltunk... Húsvét volt. Nahát református... Húsvét vasárnap volt, és meg volt térítve az Úrvacsorához, és valaki bejött, hogy megjöttek a magyarok! Mindenki ki a templomból! Otthagytunk Úrvacsorát, templomot, meg mindent... [nevet] Aztat a boldogságot! Mindenki sírt, amikor begyűttek a magyar katonák... Azután kezdődtek a háborús évek, nehéz lett minden, de hiába, mikor magyar föld!”

Ez azt mutatja, hogy Margit néni képes ilyen összefüggő struktúrák megalkotására, de nem a délszláv háborúval kapcsolatban. Ennek okait csak sejthetjük: a jelenhez sokkal közelebbi eseményről van szó, amelynek traumatikus emlékét még nem dolgozta fel; a gyermekkori élmények sokkal inkább narrativizálódnak, mint az, amit idős korában élt át.

Zsuzsi néni elbeszélése szintén nélküli a narratív struktúrát, de nála a *történetek* és a *drámai elbeszélések* dominálnak. Emlékről emlékre haladva, mindent történetbe, igen gyakran drámai elbeszélésbe foglalva mond el, miközben sem időben, sem más motívumok mentén nem épül fel egy összefüggő narratíva.

Példa egy történetre:

„Akkor nagyon sokan voltak köztük olyanok is, akik idejöttek hozzám, hogy adjak tojást, adjak mindent. Eljöttek egyszer, hogy adjak vizet, krumplit, meg törött paprikát. Hát, mondom, mit akartok főzni? Hát, krumplipaprikást. Hát, mondom, ahhoz kell hagyma is. Adjak azt is? Hát, miért mondja? Azért, mondom, mert akkor fél óra múlva jöttök megint. Hát, ennyire nem szeretsz minket? De. Hát, mondom magamban, nem szeretlek benneteket. Féltém tőlük.”

A szerkezetben újból és újból visszatérő elem az emlékezés öccse meggyilkolására – a történet elmondása csak többszöri próbálkozás és a kérdések után sikerül.

Anna elbeszélése mutatja a legösszefüggőbb narratív szerkezetet. Időben a múlttól a jelen felé halad: a háború kezdetével, jeleivel kezdi elbeszélését, és a menekültek visszatérésével fejezi be. Narratívájában a menekültlét nehézségeit emeli ki motívumként. *Történeteket* beszél el, melyeket *magyarázatokkal* és *személyes értékeléssel*, véleményezéssel egészít ki. Az ő elbeszélése már alkalmas lenne arra, hogy a kollektív emlékezet számára is narratív keretet nyújtson, azonban ez csak a menekültek narratívája, az otthon maradtak emlékeinek textusba helyezését nem segíti elő.

3. Az emlékezés és a felejtés stratégiái

Az énelbeszélések emlékmunkák is, amelyek a délszláv háború időszakára való visszatekintésben különösen fontosak, mivel itt az emlékezők traumatikus emlékekkel állnak szemben. Freud szerint a trauma az

értelmező munka akadályát képezi, és ezáltal a traumatizált személy az eseményt nem mint emléket, hanem mint cselekvést reprodukálja.¹³

Elbeszélőimnél a trauma már nem képezi akadályát az emlékezésnek, mint a Freud által vizsgált hisztériás páciensek esetében. Ennek oka nem feltétlenül a trauma kisebb mértéke, hanem inkább az, hogy nem gyermekkori, de nem is friss, hanem 10–15 évvel korábbi eseményeket kell elbeszélniük. A narráció szintjén azonban még mindig megmutatkoznak a trauma nyomai. Pontosabban abban, hogy nincs, vagy kisebb mértékben van összetartó narratív struktúra az elbeszélésben. Inkább jellemző a történetek egymásra halmozása, melyeket esetleg néhány magyarázat köt össze. A háború időszaka egyetlen időtlen térként jelenik meg, amelynek se kronológiai rendszerezése, se statikus leírása nem lehetséges, csak az éppen felvillanó emlékek közlésében beszélhető el. Az összefüggő narratív struktúra hiánya azt is mutatja számunkra, hogy nincs még egy a társadalmi konszenzus, a kollektív emlékezet által kialakított olyan narratív keret, amelybe belehelyezve elmondhatóvá válhatnának az események. A legkoherensebb Anna elbeszélése, aki azonban egy egészen más élethelyzetből (menekültként) élte végig az eseményeket – láthattuk, ő a kronológia segítségével építi fel mondanivalóját. A legszétesőbb Zsuzsi néni elbeszélése, aki viszont valóban csak egyes történetek példáján keresztül tud beszélni a háború időszakáról. Zsuzsi néni esetében a trauma által gátolt emlékezés leginkább öccse halálának elbeszélési kísérleteiben mutatkozik meg. A témának többször neki-fűt, de csak érintve tud beszélni róla. Az első kísérletet még a kapuban beszélgetve teszi meg, azonban azonnal áttér a gyilkos személyére.

„Az öcsémet is egy szerb ölte meg. És megúsza. Itt él srégen szemközt.”

Második kísérletében a gyilkosság okairól beszél, de még mindig nem tudjuk, mi történt.

„Nem volt neki oka, hogy miért ölték meg. Nem is mondták meg, hogy miért ölelték meg. Ezek a pár szerbek itt Kopácson. Mert... nagyon elérte a viccet. Annak mindent lehetett mondani, de ő is szeretne a másikat babrálni. És akkor az meg vissza ötet. És így egymást. De nem

¹³ Freud, Sigmund: Trauma és melankólia. In: Freud, Sigmund: *Ösztönök és ösztön-sorsok. Metapszichológiai írások*. Budapest, 1997.

volt harag. Meg együtt ittak a kocsmába. De nem volt harag. Hogy én most megsértődtem, nem beszélek veled vagy nem köszönök neked... És valószínű, hogy ők azért.”

Amikor rákérdezek az esetre, kitér a részletes válasz elől, öccse lányának sorsát beszéli el helyette részletesen.

– Ön nem látta az esetet?

„De. Végig odaállítottak, és végig kellett nézennem... És ez a lány, ez ideg-beteg...”

Később a nagymama halálával kapcsolatban említi ismét öccsét, és ismét magyarázatot próbál adni a kegyetlen gyilkosságra. Amikor az elbeszélésben eljut addig a pontig, ahol a gyilkosságról kellene beszélni, témát vált, inkább uzsonnával kínál a narratíva végigvitele helyett.

„Mondom: Anyuka, a S. meghalt, meggyilkolták őtet. Azt mondja: Tudom. Értem, hogy meghalt. Mondta énnekem, hogy ő meghal. Most, hogy monddte valami ilyesmit neki a S., azt nem tudom. Valahogy olyan előérzete volta a S.-nak. Mert mindig mondta, meglátjátok, nekem csinálnak valamit. Olyanokat ráfogattak, hogy ő adja a jeleket. Olyan helyen lakott, hogy sarok... hogy így is utca, meg úgy is utca. És ha az udvarra ment ki, akkor is mindenki látta őt. Pedig dehogy adta volna ő a jeleket, ő annyira félt! Egyszer tudom... be kellett sötétíteni, de ez egész éjjel cigarettázott, ez annyira félt! És meglátták a katonák, mikor... azok a szomszédból látták meg, de rögtön szóltak! Abban a pillanatban! Pedig olyan jóban volt velük, ájtártak hozzá kávéra, meg minden. De szóltak abban a pillanatban! [...]” Hirtelen témát váltott. Minket kínált, hogy együnk. Aztán arról beszélt hosszan, hogy ki mindenkit látott már vendégül, kikkel találkozott.

Végül az újabb, határozottabb kérésre beszéli csak el mindazt, aminek tanúja volt. Ám ebben az elbeszélésben is inkább öccse lányára koncentrált, azt, hogy milyen módon történt meg a gyilkosság, kihagyja.

„Akkor értem oda, amikor éppen lefogták szegényt. Juj, el nem felejttem! Mert akkor itt már kész volt a házkutatás. Akkor szaladtam anyámhoz, mert ő is ebben az utcában lakik. Aztat sem nem bántották. Akkor itt a kertünk alatt szaladtam át, hogy megnézzem, hogy azokat nem-e

bántották. Hát, éppen odaértem. De akkor már csupa vér volt az arca, minden. Úgyhogy borzasztó, borzasztó látvány volt. Az úgy könyörgött nekik, úgy sírt... Nem tudjuk feldolgozni, ha egyáltalán. A gyerekeknek... sokáig azt hittük, hogy a lány megbolondult... mert vitte oda a kannában a vizet, mosni fel... mert le lett betonozva az udvar, és ott a lépcsőt, mert ott tócsában megállt a vér. Mert: Nem bírom nézni az apám vérét! Képzeljétek el! Borzasztó volt! Borzasztó! Akkor aztán meg katonák voltak ott... vitték a katonák a csomagot a kislánynak, mert annyira sajnálták őket! El akart menni velük, mikor mentek el, mert annyira félt. Mondta: Az anyukámat is vigyétek el! Meg a bátyámat is vigyétek el! Nem akarunk itt maradni! ... Úgyhogy borzasztó volt...”

Az emlékezők emlékeiket nem csak időrendi sorrendbe nem tudják sorolni, de politikai, háborús eseményekhez sem tudják kötni. A történetekből a kisember helyzete mutatkozik meg, akit a „történelem” sodor magával, de nem tud arra reflektálni. Anna részletesen beszámol a háború kezdetéről – narratívájában ez azért is játszik fontos szerepet, mert a későbbi háborús eseményekre már a menekült tekintetével néz. Azonban a történeti összefüggések, az események háttérének ismerete nála is hiányos.

„Meg az, mikor utaztunk... mikor utaztunk, ott voltak a... mert Udvar felé mentünk Magyarországra... a tankok ott ültek fenn a dombokon. Mert ott arra olyan dombok vannak, a baranyai dombok. Te – mondom a páromnak – ott van egy tank. Még egy tank. Az útelágazódásoknál, kanyaroknál fönnültek a magaslatokon, dombokon tankok, és a csövek az út felé néztek. Ez koratavasszal volt. És még ott voltak később is. Benőtte őket a gaz vagy a búza, és még mindig ott ültek. És – mondom – miért vannak itt? Hát, megmagyarázták, hogy gyakorlatoznak. Hát, nem mozdultak onnan. És már akkor Szerbiából jöttek át... jöttek át időnként teherautóval katonák. És mindig azt mondták, hogy ez olyan katonai gyakorlat. Hát az szokott lenni, ugye? Közbe pedig szerbek voltak.”

Ez a hiányosság a többi interjúban is megjelenik, az interjúalanyok maguk is reflektálnak saját politikai, történelmi ismereteik hiányaira.

„Úgyhogy az elejibe még tudtam, hogy van Milosevics, meg van Kuzma, de hogy ki melyikhez tartozik, nem is érdekelt!” (Zsuzsi néni)

Ilonka elbeszélésében fontos szerepet kapnak a tárgyak és helyszínek, amelyekhez kötni tudja emlékeit. A háború időszakából való emlékeit az elbeszélés során nem annyira egy narratíva, mint inkább a vizualizáció segítségével hívja elő: felidézi az ismert utcarészlet háborús képét. Majd képzeletben belépünk a házba – felidéződik a házban történt tipikus jelenet (kártyázás a katonákkal) a háború időszakából.

„Itt voltak végig. Láttad itt az utcán a töltést? Itt voltak. Itt a házunk előtt a tank. Itt ennél az asztalnál nagyon sok katona volt. Nagyon sokan. Hideg volt, begyüttek. Soha életemben nem tudtam kártyázni, de hidd el, hogy a háború alatt megtanultam kártyázni! Katonákkal.”

Az asztal mint hitelesítő tanú, illetve a belehelyezkedés segítője jelenik meg az elbeszélésben. Az interjú során az egész szoba hivatkozási alapként, „hitelesítő tanúként” jelenik, minden tárgyat segítségül tud hívni ahhoz, hogy az emlékeket újra jelenlévővé tegye.

„Olyan este nem volt, hogy én ne sírtam volna. Úgy feküdtem le mindig. Itt az ablak alatt volt egy kaucs, itt feküdtem. A férjem a gyerekekkel ott. A két lánynak két szivacsot tettünk le, ott feküdtek. Itt aludtak. [...] Itt potyogott, a második házra potyogott akna. Az ablakunkon is beestek a szilánkok. Akkor nem mentünk el, hanem bebújtak a fürdőszobába. Az volt talán a legmesszebbi sarok, az volt a legvédettebb. Én már... nem jutott hely, akkor a küszöbön ültem. A három gyerek oda bebújt, és a férjem melljük ült. Én meg a küszöbre.”

Anna esetében, aki elmenekült, csak a visszatérésről vannak tárgyakhoz és helyszínekhez kötődő emlékei: a tönkretett családi házat vizualizálja részletesen.

„Hát, nem voltak ablakok. Nem voltak... Belelövöldöztek. Mosógépem tönkre ment. Mindenbe, ajtókba, ágyneműtartókba. Mindent átlótték, bejöttek. A bejárati ajtót kifeszítették puskatussal, nem lehetett becsukni. Fecskéfészek volt bent, vadméhek.”

Paul Ricoeur szerint a narratív struktúra a „szükségyszerű felejtés törvényét” erősíti meg. „Az elbeszélés mindig csak korlátozott számú eseményből áll, amelyeket az elbeszélés megkomponálásának művelet-

vel válogatunk ki [...]”¹⁴ A vizsgált interjúkban is narratíva által kiemelkednek motívumok, vagy csupán esetlegesen felidézett emlékek, más emlékek viszont nem jelennek meg, elfelejtődnek. Az összefüggő narratív struktúrát nélkülöző interjúk esetében egyfajta esetlegességet tapasztalhatunk azzal kapcsolatban, hogy mi jelenik meg, és mi hallgatódik el.

4. Ismétlődő szekvenciák az elbeszélésekben

Az elbeszélésekben közös, újból és újból visszatérő, ismétlődő szekvenciák azt mutatják meg, hogy az emlékezők milyen témákra, motívumokra emlékeznek az adott időszakból. Az ismétlődő szekvenciákból kiolvashatjuk, hogy az elbeszélők mit tartanak kiemelendőnek narratívájukban, és melyek azok az elemek, amelyeket inkább elhallgatni/felejtetni szándékoznak. Az ismételt előforduló szekvenciák kiemelése és vizsgálata megmutatja azt is számunkra, hogy a háború elbeszélésének melyek azok a motívumai, amelyre a kollektív emlékezet narratívája felépülhet. Elemzésem során a következő szekvenciákat fedeztem fel az elbeszélésekben:

- Emlékezés a háború kezdetére
- Menni vagy maradni?
- A mindennapi élet rendjének átalakulása
- Etnikai alapon szerveződő kapcsolatok és ellentétek
- Fizikai fenyegetettség és sérülések
- A háborús traumából fakadó lelki károk
- Az otthonmaradók és a visszatérő menekültek viszonya és a háború által előidézett társadalmi változások

Ezek közül a szekvenciák közül itt most az etnikai alapon szerveződő kapcsolatokat és ellentéteket mutatom be.

A baranyai háromszögben élő magyarok egy sajátos, etnikai alapon szerveződő viszonyrendszerbe kerültek a háború alatt az egymás ellen harcoló nemzetekkel. Az itt élő magyaroknak a második Jugoszlávia időszakában a horvátokkal alakult ki szorosabb kapcsolata, hiszen a Horvát Tagköztársaság területén éltek Ugyanakkor multietnikus szülőföldjükön a szerbekkel, bosnyákokkal, cigányokkal is együtt éltek. A délszláv

¹⁴ Ricoeur, i. m. 64.

háború kitörésével a magyarok egy köztes állapotba kerültek: két, tőlük idegen nemzet között kellett „választaniuk”, hogy ki „mellé állnak”. A horvát kötődések miatt, illetve mivel a horvát nép vallását, kultúráját tekintve közelebb áll a magyarhoz és a közép-európaihoz, a magyarok többsége a horvátokat támogatta. Ugyanakkor szerb megszállás alatt, a szerb rendszer szerint éltek. A horvátok támogatása többféle módon kifejezést nyerhetett: a harcolástól a Horvát Nemzeti Gárdában egészen a horvátokkal való személyes azonosulásig.

„Mert az, hogy: se az egyikkel, se a másikkal. Most melyiket? Na, azért a falu... a fiatalok, azok a horvátokhoz pártoltak. Nagyon sokan átmentek. Kellett is, meg elmentek önként is a gárdába.” (Margit néni)

A horvátok támogatása miatt Kopács is, mint más magyar falvak, a szerbek szemében „usztasa” falunak minősült.

Mivel a kopácsi magyarok szerb megszállás alatt voltak, főként a szerbek háborús bűneit tapasztalták meg személyesen. Ez elősegítette a horvátokkal való azonosulást, és a szerbekkel szemben alakult ki negatív előítélet: a szerb katonákat rablónak és agresszoroknak tekintik. Azonban az emlékezők elbeszéléseiben ezek a bűnök mindig csak úgy jelennek meg, mit más falubeliekkel történt esetek. Az interjúalanyok hangsúlyozzák, hogy őket nem érte ilyen kár vagy agresszió. Erre ismét a freudi traumaelmélet adhat magyarázatot: az elbeszélő a traumatikus eseteket kivetíti másokra, a saját tapasztalatain kívüli esetekre.

„Úgyhogy nem bántottak. Minket. De viszont a kávé idehozták, hogy csináljam meg nekik. Meg süssünk nekik lepényt, fánkot, meg csináljuk meg nekik. Lent a faluban meg már, ugyanazok, akik nekünk adtak, elmentek hozzájuk lopni, meg bántották. De minket nem bántottak.” (Ilonka)

Sőt, az elbeszélésekben hangsúlyozottan jelennek meg a szerb katonák jótettei – az interjúalanyok arányaiban sokkal többet beszélnek erről, mint a sérelmekről.

„De ezek itt olyan rendesek voltak... Szóba álltak velünk, kérdeztek, mi is kérdeztünk. Aztán lassan megbarátkoztak velünk. Azok nem bántottak, nem bántottak senkit.” (Zsuzsi néni)

„Hallod, akik Szerbiából jöttek, azok sokkal jobbak volt. Pedig igazi szerbek voltak!” (Ilonka)

„Nem mondhatom, hogy annyira zaklattak volna vagy bántottak volna. De voltak bizony, voltak családok, akiket zaklattak...” (Margit néni)

Amennyiben mégis beszámoltak a szerbek által elkövetett bűnökről, akkor egyrészt hangsúlyozták, hogy itt egy egyedi esetről van szó, amelyből nem szabad általánosítani; másrészt azonnal felhoznak egy ellenpéldát. Az interjúalanyok mind elutasítják a sztereotípiákat, az etnikai előítéleteket, saját toleranciájukat hangsúlyozzák. A megbocsátás a traumák feldolgozásának egy fontos stratégiájává válik számukra.

[Ezt a történetet Zsuzsi néni közvetlenül öccse meggyilkolásának története után mondja el.] „Na, hát, hogy a szerbekről mondjak még valamit. A lányomnak volt egy szerb barátja, az hozott ide egy olyan... nem volt már fiatal ember. Elgyütt, hogy megérdeklődj, hogy mi vót, ugye. [...] Mert a fiatalember rendőr volt. [...] És kérdezte, hogy most nincsen pénze annak az asszonynak? Mondom, hogy nincsen. Akkor elment, és hozott... nem akarok hazudni... egymillió dínárt vagy öt-milliót vagy nem tudom mennyit, és fizette a zsebéből a szerb! Odaadta a sógornőmnek, hogy a vegyen a gyerekeinek ennielót. Nem szabad annyira ítélkezni. Mert van, aki annyira gyűlöli őket, annyira. Meg annyira átkozza őket. Hát, nem kell, mert voltak köztük annyira rendesek. Nagyon rendesek.” (Zsuzsi néni)

„Én soha nem tanítottam a gyerekeimet, hogy gyűlölni kell a szerbeket vagy szeretni a horvátokat. Mert nincs az, hogy most mindegyik rossz, mert vannak köztük jók is. Mert minden nemzetben van. Igaz-e? Mert nem kell az, hogy szerb, és most mindegyiket kell gyűlölni. Csak azt, amelyik piszkál. Vagy még... Nem tudom. Olyan hülye vagyok. De igaz. Olyan vagyok, hogy... meg kell bocsátani.” (Ilonka)

Egy további stratégia a trauma elnyomására, hogy a bűneseteket más etnikumokkal kapcsolják össze, így mentesítve agresszoraikat. Ez az átírányítás akár még a saját etnikai csoport egy részcsoportját is érintheti.

„De mondhatom, hogy a magyarok vacakabbak voltak, mint a szerbek. Az itteni, baranyai, szőlősiék... azok a szőlősi magyarok mit csináltak! Törtek, zúztak, hogy megmutassák, hogy ők kicsoda hazafiak.” (Zsuzsi néni)

„Az volt a legszebb, amikor a cigányok voltak itten. Reggel, fél nyolc, vasárnap. Zörgették az ajtót. Hogy adjak neki csibét. Hát, honnan adjak neki, már mind ellopták?!” (Ilonka)

Mindezzel együtt az interjúalanyok elbeszélésében kiszólások vagy történetek formájában megjelenik a ragaszkodás a saját nemzeti identitáshoz. A magyar etnikumhoz tartozás azért is fontos az etnikumok számára, mert olyan nemzethez tartozónak tekintik magukat, akik a délszláv háborúban csak szenvedőként vettek részt. Erre vonatkozik Ilonka mondata is, amelyben a devianciát a horvát és a szerb nemzettel azonosítja:

„[...] én büszke vagyok, hogy magyar vagyok, nem vagyok hülye, horvát vagy szerb.”

Az emlékezőknek az etnikai alapon megfogalmazott viszonyok elbeszélésével kapcsolatban is eltérő stratégiák vannak, amelyek célja a traumák elhallgatása.

Összegzés

Az elbeszélések azt mutatják, hogy a kopácsi magyar közösségben még nem alakultak ki a délszláv háborúval kapcsolatban a kollektív emlékezés kodifikált narratívái, a háború tematikája csak a habituális emlékezetben¹⁵ és az egyéni, kommunikatív emlékezetben¹⁶ jelenik meg – négy szemközti, privát beszélgetések által előhívva. A délszláv háború mint trauma „emlékmunkája” még korai stádiumban van, egyelőre

¹⁵ Connerton, Paul: *How societies remember*. Cambridge / New York, CUP, 1989.

¹⁶ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 2004. 49–56.

inkább a ricoeuri értelemben vett „passzív felejtés”¹⁷ stratégiája tapasztalható, nem az aktív emlékezés.

A horvátországi magyarság nem tudja magáévá tenni sem a horvát, sem a szerb, sem a bosnyák, de még a magyarországi magyar „hivatalos” diskurzust sem a délszláv háborúval kapcsolatban. A horvátországi magyar nemzetiségű kisebbség „köztesként”, egyik féllel sem azonosulhat, de kívülről sem tekinthet az eseményekre, hiszen átélt élményekként emlékszik rájuk. Az emlékek pedig viszonylag újak, ebből következően széttartóak, a közösségnek nincs közös narratívája, amellyel elmesélhetővé tehetné azokat.

Mindezek után felvethető a kérdés, hogy eme emlékezet-stratégiákat figyelembe véve, hogyan épül be, illetve beépül-e egyáltalán a délszláv háborúról szóló történelem narratívájába a horvátországi magyarok emlékezete, nézőpontja. Ricoeur szerint „az emlékezet konstituálja a múlt értelmét”,¹⁸ és ebben a kollektív emlékezetnek¹⁹ van kiemelkedő szerepe. Amíg ez a kollektív emlékezet a passzív felejtés következtében nem alakul ki, addig nem tud hangsúlyosan beépülni a történelem narratív struktúrájába sem. Továbbá fontos lenne az emlékmunka, a traumatikus emlékek feldolgozása az aktív emlékezés révén is, mind a traumatizált egyének, mind a közösségek összetartása szempontjából – amennyiben elfogadjuk Paul Ricoeur gondolatát, miszerint az aktív emlékezés nyomán juthatunk el a megbocsátás és elengedés stádiumába.

¹⁷ Ricoeur, i. m. 64

¹⁸ Uo. 54

¹⁹ Halbwachs, Maurice: Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, KJK, 1971. 124–131.; Assmann, i. m. 35–48.